

Кенан Семиз

**ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН АЙРЫМ
МАСЕЛЕЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ**

Кенан Семиз

**О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИЗУЧЕНИЯ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ
ЛЕКСИКИ**

Kenan Semiz

**ABOUT SOME QUESTIONS OF RESEARCH OF
AGRICULTURAL LEXICON**

УДК: 811(575.2)(04)

Макалада кыргыз тилиндеги дыйканчылык лексикасын изилдөөнүн кыскача тарыхы каралып, бул тематикалык топко тиешелүү бир катар сөздөрдүн мааниси, колдонулушу жана лингвокультурологиялык контексти териштирилет.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, дыйканчылык лексикасы, изилдениш тарыхы, семантикасы, лингвокультурологиялык контексти.

В статье представлен краткий обзор истории изучения земледельческой лексики в кыргызском языке, а также рассматриваются семантика и лингвокультурологический контекст некоторых лексем, входящих в данную группу.

Ключевые слова: кыргызский язык, земледельческая лексика, история изучения, семантика, лингвокультурологический контекст.

In article the short review of history of research of agricultural lexicon in the Kyrgyz language is given, and also semantic and cultural linguistics features of some words of this group are considered.

Key words: kyrgyz language, agricultural lexicon, history of research, semantic and cultural linguistics contexts of words.

Кыргыз жана башка бардык тектеш түрк тилдеринин лексикасы түрдүү тарыхый катмардагы сөздөрдөн туруп, миңдеген жылдар бою калыптанып келет. Лексиканын курамындагы күндөлүк турмушта, тиричиликте колдонулган сөздөр, тууганчылык байланыштар боюнча аталыштар, жаратылыш кубулуштарынын, жан-жаныбарлардын, буюм-тайымдардын аттары, өң-түс, чен-өлчөм өндүү түркүн касиеттерди билдирген сөз жана сөз айкаштары бар экени анык. Ошол эле маалда буюм-тайымдарга, иш-процессине, өндүрүлгөн өнүмгө, жыйналган түшүмгө, өздөштүрүлгөн жаңы технологияларга байланыштуу пайда болгон сөздөр да улам лексикалык курамга кошулуп, тилдин сөздүк корун толуктап турары белгилүү. Ошондон улам тил илиминде лексика олуттуу орунду ээлеп турат. Лексиканын тилдик бирдиги сөздөр болуп эсептелип, сөздөр бир нерсени туюндуруп маани берет. Лексика деген тилдеги сөздөрдүн жыйындысы болот, ал эми тилдин грамматикасы үчүн дайыма лексикалык бирдиктер мисал

болуп келет. XX кылымдын 20-жылдарында кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептер жазылып, сөз байлыгы чогултула баштайт. Сөздөр түзүлүшүнө карай мүчөлөмө жана сенек сөздөр деп экиге бөлүнөт [1: 19].

Азыркы кыргыз тилинин лексикасынын илимий максатта атайын изилдениши, негизинен, XX кылымдын экинчи жарымынан башталган десек жаңылыштык болбос. Бирок анын жыйналышы, иреттелиши, тартипке келтирилиши, сөздүк болуп жарыяланышы XX кылымдын биринчи жарымында эле ишке ашкан. Бул иш атактуу окумуштуу Константин Кузьмич Юдахиндин өлбөс-өчпөс эмгеги менен жүзөгө ашкан. Азыркы кыргыз тилинин сөздөрүн, лексикасын биринчи жолу жыйнап, иреттеп, кыргызча-орусча сөздүк кылып 1940-жылы жарыялаган. Бул сөздүктө кыргыз тилинин лексикалык курамынын дээрлик бардык тармагындагы сөздөрдүн топтору чагылдырылган, жалпы элдик лексика менен бирге ар түрдүү кесиптик сөздөр, терминдер, адабий тилден орун ала турган диалектилик сөздөр да кеңири чагылдырылган. Сөздүккө диалектилик сөздөр, айрыкча кыргыз тилинин түштүк диалектилерине тиешелүү сөздөр мол киргизилген. Анын ичинде өсүмдүктөр дүйнөсүнө, эгин-тигинге, аларды асырап багууга байланыштуу сөздөр да жыш кездешет.

Кыргыз тилинин лексикалык курамы салыштырма-тарыхый метод ыкмасы менен академик Б.М.Юнусалиев тарабынан изилденген. Окумуштуу сөздөрдүн составдык түзүлүшүн иликтеп, уңгу сөздөрдүн түзүлүшүнө, алардын муундук түзүлүшүнө, уңгулардын байыркы формасына, чыгыш тегине багытталган изилдөө жүргүзгөн [2:4].

Кыргыз тилинин лексикалык курамы академик Б.Орузбаеванын эмгектеринде да каралат. Анын кыргыз тилинин сөздөрүнүн жасалышына арналган монографиясында [5] лексикалык составдын байышындагы сөз жасоонун, жаңы сөздөрдүн пайда болушунун мааниси зор экендиги көрсөтүлгөн. Тилдин негизги бирдиги болуп сөз эсептелип, лингвистикалык изилдөөлөрдө айрыкча сөздүн өзгөчө орду бар экендиги, алардын улам жаңылары жаралып, пайда болуп турары, сөздөрдүн жасалышында сөз

жасоочу атайын жолдордун болору тууралуу сөз кылынат. Кыргыз тилинин лексикалык курамы сөз жасоонун морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жолдору менен толукталып байый тургандыгын абдан көп мисалдарды келтирип, далилдүү ойлорду айтуу менен жазган. Академиктин башка эмгектеринде да кыргыз тилинин терминологиясынын, сөздүк курамынын тутумдук түзүлүшүнүн изилдениши тууралуу ойлордун айтылгандары бар.

Профессор Карбоз Дыйканов да кыргыз тилинин сөздүк курамына байланыштуу изилдөөлөр жүргүзүп, анын тарыхый өңүттөн каралышына назар салган [6]. Кыргыз тилинин лексикалык курамынын байлыгы, К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө К.К.Юдахин көрсөткөндөй кырк миң сөз эмес, отуз жети миң беш жүз он бир сөз бар экендиги белгиленген [6: 149].

Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун дыйканчылыкка байланыштуу болгон сөздөрү жалпы эле диалектилик лексиканын лексика-тематикалык бир катмары болуп саналат. Ал эми кыргыз тилинин диалектилик лексикасы атайын бөлүнүп изилденбегени менен, диалектологиялык бардык илим-изилдөөлөрдүн алкагында алардын мисалдар катары болсо да каралып кеткен жайлары бар.

Ириде кыргыз диалектилик лексикасы К.К.Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүнүн эки жолку басылышында тең дээрлик чагылдырылган [7:8]. Төмөндө сөздүктөгү мындай сөздөрдөн мисал келтирилет: *агет ир. южн.* [эгэт] грядка на хлопковом поле; *агет сал - или агет тарт* - делать грядки; *жерди айдап бүткөндөн кийин агет тартып* (или *салып*) *койот* после того, как кончат пахать землю, копают грядки [8: 20]; *барик ир.* мелкие веточки [8: 110]. Бул сөздүн биз Чаткал говоруна *пәрк* деген түрүн каттаганбыз, сөздүктө бул варианты жок; *жөөк южн.* грядка (*гл. обр. на огороде, бахче, хлопковом поле*) [8: 265]; *чабыкчы* работающий на оулке (*растений*); *эгин чапкан чабыкчылар* работающие на оулке хлопка [8: 831]; *кетмен* эгиндердин тегерегин жапайы оттордон тазалоо үчүн колдонулган эмгек куралы. Мындай атоолордун дагы бир канчасын жолуктурууга болот.

Кайрак жер – дыйканчылык кеңири таралган райондордогу сугарууга мүмкүн эмес болгон ыңгайсыз жер. Андай жерлерде атайын сугарууну талап кылбаган, кургакчылыкка чыдамдуу техникалык айыл чарба өсүмдүктөрү өстүрүлөт. Биздин өлкөнүн шартында мындай жерлерге көбүнчө дан эгиндери (буудай, күн карама, нокот ж.б.) менен тоют өсүмдүгү айдалат.

Калбыр – дан жана башка азыктарды тазалоочу чарба куралы. Дыйканчылыкта, ошондой эле курулуш иштеринде да кеңири колдонулат. Ал болот, темир зымдан, бекем жана бышык жиптен тордолуп же жука, жалпак темирден атайын көзөлүп жасалат.

Көлөмү, узундугу чарбалык зарылчылыктарга ылайык жасалат, элек сындуу даярдалат.

Калак башы (кепсен) - өткөн доорлордо Орто Азиядагы дыйканчылык өнүккөн жерлериндеги чаап алынган, жыйналган эгиндин түшүмүнөн алынуучу салыктын бир түрү; кызылдоо учурунда саламдашып келген айрым кишилерге, тууган-туушкандарга кырмандан ырымдалып берилген эгин. Эгин басылып, кызыл сапырылып, чечкор өткөрүлүп, капка саларда же ороого куярдан мурун эгин басууга, эгин сапырууга жардамдашкан же ошол учурда кырманга келген аксакалдарга, балдарга кырман ээси бир күрөк, бир табак, бир калбыр же бир чака кызыл салып берген. Ошол жердеги жетим-жесирлер атайы эле кепсен алуу үчүн «кырман толсун» деген алкоосун айтып барышканда да кырман ээси бир аздап ырым кылган. Айрым учурда кырман ээси чечкор жасап, айыл аксакалдарын, аттуу-баштуу кишилерди чыкырган. Тамак ичилип бата айтылгандан кийин аларга кызылдын көлөмүнө жараша кепсен таратылып берилген

Кетмен – дыйканчылыкта кеңири колдонулуучу эмгек куралы. Кетмен байыркы доорлордо дыйканчылык менен кошо пайда болуп, адегенде таштан, андан соң колодон, кийин темирден жасалган алгачкы куралдардын бири. Кетмен колдонулган алгачкы аймактарга Байыркы Египетти, Эки Дарыя аралыгын, Мавераннахр, Инд-Ганг аймагын, эзелки Кытайды кошууга болот. Анын уңгусу, башы жана сабы болот. Кетмендин башы үч бурч, тегерек, сүйрү формада келип, жалпак курч темирдей узундугу 25-30 см, эни 20-30-см. болуп учурда өндүрүштүк ыкма менен жасалат. Уңгусуна 5-7 см. келген жоон түтүкчө ширетилет же кадалат да, ага 1,5 м. түзүлүшү жумуру жыгач сапталат. Бети жылмаланып, мизи курчутулуп, уңгусу жанынан эки чети ичин көздөй бир аз кайрылат. Анын узундугу 151см, салмагы 2-3 кг айланасында болот. Кетмен ушул күндөрдө да жергебиздеги дыйканчылыкта кеңири колдонулуп келет.

Кол дыйканчылыгы – таяк-чот дыйканчылыгы. Мында дыйканчылык кол эмгегинин куралдары менен - жыгач жер казгычтар, бут тиреп казуучу таяк, таш менен оордотулган таяк, мүйүз, сөөк жана металл учтар сапталган таяк, күрөк, калак, айры түспөлүндөгү жер каза турган жыгач куралдар менен, жыгач же ар түрдүү типтеги таш, мүйүз, металл учтар сапталган чот менен, жөөк салуучу чотүрөк ж.б. менен ишке ашырылат. Жер иштетүүнүн кол эмгек куралдары Африканын, Түштүк жана Түштүк-Чыгыш Азиянын, Океаниянын, Латын Америкасынын тропикалык өлкөлөрүндөгү салттуу дыйканчылыктын интенсификациясы да, экстенсивдүү да формаларында кеңири пайдаланылат. Буурсун тараганга чейин жана айдоо куралдары табылганга чейин жер коңторуу кол эмгегинин куралдарынын жардамы менен гана ишке ашырылган, кээде гана, тропикалык Азияда суулуу талааны малга тебелетип

жумшартышкан. Ошондуктан кол эмгегине негизделген дыйканчылык генетикалык жактан да, тарыхый жактан да эң байыркы тип болуп эсептелет. Дыйканчылык жерлерин кол эмгек куралдарынын жардамы менен иштетүү – жердин түшүмдүүлүгүн жогорулатуудагы жана түшүмдү камсыз кылуудагы иш-чаралардын маанилүү бөлүгү; мындай иш-чараларга дыйканчылыктын агротехникалык системалары, жер семирткич пайдалануу, мелиорация иштери кирет.

Көк башы (суу башы, мурап) - дыйканчылык аймактарындагы эгиндер үчүн сугат мезгилинде суу бөлүштүрүп, сугатты тейлөөчү адам. Кыргыздар толук отурукташып, эгин ж.б. маданий өсүмдүктөрдү айдагандан баштап суу бөлүштүрүү жана аны тейлөө зарылчылыгы пайда болгон. Элибизде эгин менен чөп жалпы жонунан «көк» деп аталгандыктан «көк башы» деп аталып калышы толук мүмкүн. *Көк башы* - мурап (фарсча суу башчысы) деп да айтылат. Эл арасында «эл башы болгуча суу башы бол» деген лакап кеп бар.

Кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде дыйканчылык терминдерин изилдеген көлөмдүү илимий эмгек жарала элек. Ошентсе да, дыйканчылык лексикасы бул өңүрлөрдө дээрлик калыпташканы чындык. Бул аймакта негизинен дан эгиндеринен *буудай, жүгөрү, арпа, нокот*, маданий өсүмдүктөрдөн *пахта, тамеки*, бакчачылыктан *коон-дарбыз, бадыраң, калемпир* сыяктуу бир катар өсүмдүктөрү өстүрүлөрү анык. Буга дыйканчылыкка байланыштуу төмөнкүдөй атоолор мисал боло алат.

Айдоо дыйканчылыгы - үй жаныбарларынын (өгүз, бука, уй, жылкы) күчүн пайдаланылып буурсун, соко ж.б. жардамы менен жер иштетүү дыйканчылыгы. Айдоо дыйканчылыгы кол дыйканчылыгына салыштырганда бир кыйла жогору тепкичте өнүккөн маданият болуп саналат. Ал ири дарыялардын - Нил, Тигр жана Евфрат, Инд, кийинчерээк Амударыя, Сырдарыя, Янцзы, Хуанхэ дарыялары агып өткөн өрөөндөрдөгү жумшак, түшүмдүү жерлерде алгач пайда болгон. Айдоо куралдарынын өркүндөтүлүшү менен катуу, түшүмдү аз берүүчү жерлерди да айдоого мүмкүн болуп калды. Жергиликтүү климатка, топуракка көнүгүшү эмгек куралдардын, кайрак жана сугат-айдоо дыйканчылыгынын көптөгөн формаларын, ыкмаларын жаратты. Тарыхый жактан алганда кол дыйканчылыгы менен мал чарбачылыгынын синтези болгон. Отурукташкан айдоо дыйканчылыгына негизделген чарбалык-маданий типтер Евразиянын, Түндүк Африканын, Американын жылуу, мелүүн, айрым учурларда ысык алкактарында кеңири таралган. Айдоо куралдары байыркы дыйканчылыктын борборлорунун биринде жаралганбы же ар бир эл өз алдынча тапканбы деген маселе илимде так айкындала элек. Археологиялык, иконографиялык, айрым учурда жазма булактарда үй жаныбарларын жер айдоого пайдалануу баарынан мурда Месопотамия

менен Нил өрөөнүндө пайдалана баштагандыгын күбөлөйт. Даниялык археолог А.Стенсбергдин пикири боюнча Месопотамияда буурсунга чейин таш миздүү керки- күрөк колдонулган. Жөөк салуу үчүн аны эки киши аркан менен тарткан. Айдоо куралынын ушундай жол менен өнүгүшү жөнүндөгү ойду 19-к. аягында эле белгилүү этнограф Э.Тайлор айткан болучу, 1930-ж. Евразия элдеринин кеңири этнографиялык материалдарын жалпылап изилдеген немец этнографы П.Лезер да ушундай тыянакка келген. Айдоо куралынын эң байыркы тиби эки саптуу ийри жөөк салгыч рало (керки) болгон. Ал Урук шаар-мамлекетиндеги протошумер жазуу-белгилеринин чиймелеринен белгилүү. Кийинчерээк жөнөкөй типтерден татаалыраак типтерге карай өнүккөн. Буурсундун эволюциялык өнүгүшү көп факторлор менен шартталган. Алардын арасында дыйкандардын рационалдуу тажрыйбасын үйрөнүп, андан ары уланткан этномаданий салттарды белгилеп кетүү зарыл. Б.з.ч. 4-3-миң жылдыктарда Байыркы Чыгышта алгачкы коомдук түзүлүштө жаралган өнүккөн сугат системасы бар отурукташкан айдоо дыйканчылык чарбалык-маданий тиби байыркы мамлекеттердин калыптануусунда чоң ролун ойногон. Б.з.ч. II миң жылдыктын башына тиешелүү «Чот менен буурсундун ортосундагы талаш» деген шумер адабият эстелигинде падышанын буурсундун туткасын кармап турушу, ал эми чот «тамтыгы кеткен кийимчен кишиге» кызмат кылышы бекеринен эмес. Бул мезгилде буурсун байыркы чыгыш мамлекеттериндеги айыл чарбада жаңы гана пайдаланыла баштаган. Ал акырындык менен батыштан чыгышка карай Алдыңкы жана Орто Азия аркылуу Түндүк Индияга, андан ары Түндүк Кытайга чейин таралган. Түндүк Кытайда Хуанхэ бассейнинде б.з.ч. I миң. ж. тартып гана белгилүү. Америкада, Тропикалык Африкада, Австралия континенттеринде европалык колония саясатына чейин айдоо дыйканчылыгын билишкен эмес. Европада буурсун пайдаланган дыйканчылык бир нече этапты басып өтүп (токой зонасында кыюу системасы, талаа, токойлуу талаа зонасындагы которуштуруп айдоо системасы (1), эки талаалуу (2), үч талаалуу (3) коомдун базасы болгон. Дыйканчылыктын тарыхый таралуу процессинде анын эмгек куралдарынын ар түрдүү типтери калыптанган. Дыйканчылыктын системаларынын өзгөчөлүктөрү тышкы экологиялык факторлор (өсүмдүктөргө таасир берүүчү нымдуулук жана радиация, топурактагы азыктандыруучу элементтер ж.б.), ошондой эле дыйканчылыктын айрым структуралык элементтери менен да (жер иштетүү, жер семирткичти пайдалануу, үрөн чарбасы ж.б.) байланыштуу болгон [Каратаев, Эралиев: 2005] Биз изилдеген тилдик фактылар да жогорудагы өзгөчөлүктөрдү көп жагынан тастыктайт. Ошентсе да, дыйканчылыкка байланыштуу лексиканы дагы да изилдөө керектиги анык.

Адабияттар:

1. Тыныстанов К. Биздин тил. Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп. – Ташкен: 1927 (араб графикасында).
2. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. – Фрунзе: Мектеп, 1971.
3. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. – Фрунзе: 1959.
4. Юнусалиев Б. М. Синтаксический способ образования корневых слов. // Труды ИЯЛИ АН Кирг. ССР, вып. 5. – Фрунзе: 1956.
5. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1964.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе: 1980.
7. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – Москва: 1940.
8. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – Москва: Советская Энциклопедия, 1965.
9. Каратаев О., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Бишкек: 2005.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.
